

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ

1. Η Οριοθέτηση του Θεσμού της Κοινωνικής Προστασίας

Κατά την περίοδο της πρωτόγονης συμβίωσης του ανθρώπου διαπιστώνουμε την ύπαρξη των πρώτων στοιχείων που υιοθετούν την αγάπη και την προστασία των μελών της οικογένειας. Αυτά όμως τα στοιχεία, άρχισαν να επεκτείνονται ολοένα και περισσότερο και να καταλαμβάνουν ολόκληρη την κοινωνία. Παράλληλα αρχίζει να εμφανίζεται ένα είδος αλληλεγγύης μεταξύ των ανθρώπων με την παροχή βοήθειας προς τους οικονομικά αδύνατους.

Πρόκειται για τα πρώτα δείγματα μιας άτυπης κοινωνικής προστασίας που στόχο έχει να βοηθήσει και να προστατεύσει όλους τους φτωχούς και αδύναμους πολίτες, οι οποίοι υπέφεραν τα πάνδεινα προκειμένου να επιβιώσουν. Παράλληλα οι λαοί μέσα από μια σειρά κοινωνικών αγώνων προσπάθησαν να βελτιώσουν τις συνθήκες διαβίωσής τους οι οποίες σε αρκετές περιπτώσεις ήταν δραματικές. Αρχικά λοιπόν απαιτούσαν από τους Κυβερνώντες να τους παραχωρήσουν αφ' ενός μεν δικαιώματα (πολιτικά, κοινωνικά και ατομικά), αφετέρου δε να τους παρέχουν τα αναγκαία εφόδια για μια πιο ανθρώπινη και αξιοπρεπή ζωή. Αργότερα οι κοινωνικοί αυτοί αγώνες έλαβαν την μορφή πιο οργανωμένων κινήσεων με αποτέλεσμα να έχουμε τις πρώτες κοινωνικές αναταραχές. Μπρος λοιπόν στην διαμορφωθείσα αυτή κατάσταση οι διάφοροι ηγέτες έλαβαν μέτρα κατευνασμού και ικανοποίησης των αιτημάτων των πολιτών. Μάλιστα πολλές φορές θα λέγαμε ότι τα μέτρα αυτά ήταν ανοργάνωτα και ευκαιριακά και μάλιστα δεν είχαν σκοπό να ικανοποιήσουν τις ανάγκες των πολιτών αλλά να καταστείλουν αυτές τις κοινωνικές αναταραχές¹.

Αυτή όμως η άτυπη και ανοργάνωτη καθόλα κοινωνική προστασία κατά την πρώτη περίοδο της αρχαίας Ελλάδας όπου άρχισαν να εμφανίζονται οι πρώτοι πολιτισμοί, θρησκείες και οργανωμένες κοινωνίες, μετατρέπεται σιγά σιγά σε ένα οργανωμένο σύστημα παροχής κοινωνικής βοήθειας προς τους πολίτες, στα πλαίσια μιας γενικευμένης προσπάθειας για την δημιουργία ενός

θεσμικού πλαισίου Κοινωνικής Πρόνοιας. Η οργανωμένη αυτή προσπάθεια που στόχο έχει ν' απαλύνει τα βάρη ατόμων τα οποία λόγω χαμηλού εισοδήματος υπέφεραν, έγινε υπόθεση την περίοδο αυτή πλέον όχι μόνο δημοκρατικών αλλά και αριστοκρατικών ηγετών².

Το θεσμικό αυτό πλαίσιο αρχικά λειτούργησε ατύπως και βασιζόνταν τόσο στην φιλανθρωπία όσο και στην αλληλεγγύη των πολιτών. Μεταγενέστερα άρχισε να τυποποιείται και να λαμβάνει μια πιο επίσημη και συγκεκριμένη μορφή με κρατική υφή και με πρόγραμμα, με βασικό στόχο την ικανοποίηση των αναγκών των φτωχών και οικονομικά αδύναμων πολιτών και με βάση τις κρατούσες οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες. Με την πάροδο του χρόνου όμως τα Κράτη διεπίστωσαν ότι το εν λόγω θεσμικό πλαίσιο είχε φέρει θετικά αποτελέσματα με συνέπεια να υιοθετηθεί από όλους ως ένας επίσημος κρατικός μηχανισμός ανακούφισης των ευπαθών κοινωνικών ομάδων. Στα πλαίσια του θεσμού αυτού εντάσσονται και οι κοινωνικοί θεσμοί της υγείας, της πρόνοιας, της εργασίας, της παιδείας και της κοινωνικής ασφάλισης³. Έτσι ο θεσμός της κοινωνικής προστασίας είναι αποτέλεσμα μιας συνεχούς σύγκρουσης ανάμεσα στις κοινωνικές μάζες και τους κυβερνώντες, με στόχο την παραχώρηση σ' αυτές κοινωνικών και άλλων δικαιωμάτων, αλλά και όλων εκείνων των προϋποθέσεων για την ικανοποίηση των κοινωνικών και άλλων αναγκών τους. Συνεπώς ο βασικός σκοπός του θεσμού της κοινωνικής προστασίας είναι:

- α) η ικανοποίηση των οικονομικών και κοινωνικών αναγκών των πολιτών για την εξασφάλιση μιας αξιοπρεπούς διαβίωσής τους και
- β) η δημιουργία εκείνων των προϋποθέσεων που θα οδηγούσαν στην εξάλειψη των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών ομάδων⁴.

2. Η Κοινωνική Πολιτική ως Μηχανισμός Ενεργοποίησης της Κοινωνικής Προστασίας

Για την λειτουργία του θεσμικού πλαισίου της κοινωνικής προστασίας απαιτείται η ύπαρξη και εφαρμογή μιας συγκεκριμένης κοινωνικής πολιτικής, η οποία αποτελεί το αναγκαίο εργαλείο ενεργοποίησής του και το οποίο εξαρτάται από τις εκάστοτε κρατούσες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες του κάθε Κράτους. Με την ενέργεια αυτή το Κράτος στοχεύει στην δημιουργία όλων εκείνων των προϋποθέσεων οι οποίες θα εξασφαλίζουν στις ευπαθείς κοινωνικές ομάδες τις αναγκαίες συνθήκες μιας αξιοπρεπούς διαβίωσης και θα οδηγούν στην εξάλειψη των ανισοτήτων μεταξύ των πολιτών. Συνεπώς η Κοινωνική Πολιτική είναι ένα σύνολο μέτρων που αφορούν τους ευαίσθη-

τους κοινωνικούς τομείς της υγείας, της παιδείας, της πρόνοιας, της εργασίας και της κοινωνικής ασφάλισης των πολιτών. Πιο συγκεκριμένα η Κοινωνική Πολιτική, μετά και την εξειδίκευση των αναγκών των ευπαθών οικονομικά και κοινωνικά ομάδων πολιτών, στοχεύει στην ικανοποίηση αυτών δια της:

- α) παροχής υψηλού επιπέδου υπηρεσιών υγείας
- β) εξασφάλισης ενός αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης
- γ) εξασφάλισης των αναγκαίων προϋποθέσεων για την πολυεπίπεδη μόρφωση
- δ) εξασφάλισης της ελεύθερης και απρόσκοπτης εργασίας
- ε) θέσπισης ενός υγιούς και βιώσιμου συστήματος κοινωνικής ασφάλισης και
- στ) προστασίας του θεσμού της οικογένειας⁵.

Κατά συνέπεια η Κοινωνική Πολιτική προσδιορίζει τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν κάθε φορά προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες του λαού στα πλαίσια πάντα του θεσμικού πλαισίου της κοινωνικής προστασίας⁶.

3. Ο Εννοιολογικός Προσδιορισμός της Κοινωνικής Πρόνοιας

Με την πάροδο των αιώνων και την οργάνωση των κοινωνιών αρχίζει δειλά-δειλά να διαφαίνεται η δημιουργία του Κράτους Πρόνοιας δηλ. ενός Κράτους που κύριο μέλημα του έχει τον πολίτη και που αισθανόμενο το βάρος της ευθύνης του έναντι αυτού, αναγκάζεται να λαμβάνει ατύπως ορισμένα μέτρα κοινωνικού χαρακτήρα για την ανακούφιση εκείνων των κοινωνικών ομάδων που οικονομικά δεινοπαθούσαν. Όμως τα μέτρα αυτά προέκυπταν όταν κάθε φορά ανέκυπτε κάποιο κοινωνικό πρόβλημα το οποίο αποτελούσε αιτία κοινωνικής αναταραχής. Έτσι είχαν το χαρακτήρα ευκαιρειακών και απογραμμάτιστων μέτρων. Οι πολίτες όμως απέρριπταν αυτού του τύπου κοινωνικά μέτρα τα οποία αντιμετώπιζαν κατά περίπτωση ορισμένες κοινωνικές καταστάσεις των ευπαθών κοινωνικών ομάδων και αυτό γιατί τα μέτρα αυτά δεν έλυναν το πρόβλημά τους. Έτσι άρχισαν πλέον να αποκτούν από τα Κράτη την παροχή κοινωνικών μέτρων, βάσει μιας συγκεκριμένης αξιολόγησης των αναγκών των ευπαθών κοινωνικών ομάδων σε σταθερή βάση, για την ικανοποίηση των αναγκών τους⁷. Το έργο αυτό του Κράτους Πρόνοιας με την πάροδο των αιώνων, το ανέλαβε ο κοινωνικός θεσμός της Κοινωνικής Πρόνοιας, ο οποίος αρχικά βασίστηκε στις αρχές της αλληλεγγύης και της φιλανθρωπίας μέχρις ότου οικονομικά στηρίχθηκε και αναλήφθηκε από το Κράτος, αλλά και πάλι όμως συνέχισε να ενισχύεται και να λειτουργεί με την ενεργό παρουσία του Ιδιωτικού Τομέα, αλλά και των απλών ανθρώπων.

Τα βασικά χαρακτηριστικά του κοινωνικού αυτού θεσμού είναι ότι:

- α) προστατεύει αποκλειστικά το άτομο προς το οποίο απευθύνονται τα μέτρα για την ανακούφισή του
- β) οι παροχές προς το άτομο δεν έχουν ανταποδοτικό χαρακτήρα
- γ) ο χαρακτήρας των ενεργειών αυτού του θεσμού συμβάλλει στην καταστολή και αποκατάσταση
- δ) ενισχύεται τόσο από το Κράτος όσο και από Ιδιώτες προκειμένου να επιτελέσει την αποστολή του και
- ε) η αποστολή του προς τον πάσχοντα είναι συμπληρωματική.

Με βάση τα ανωτέρω η Κοινωνική Πρόνοια είναι ένα σύνολο ενεργειών που στοχεύουν στην ανακούφιση των ευπαθών κοινωνικών ομάδων από οικονομικής, κοινωνικής και εργασιακής πλευράς, αλλά και από πλευράς υγείας και παιδείας⁸.

Στόχος του κοινωνικού θεσμού της Κοινωνικής Πρόνοιας είναι η αντιμετώπιση μιας έκτακτης ανάγκης ενός ατόμου ή ομάδας ατόμων και όχι η αναπλήρωση του εισοδήματος αυτών⁹.

Σε κάθε περίπτωση το βασικό κριτήριο για την εφαρμογή των συγκεκριμένων ενεργειών της Κοινωνικής Πρόνοιας είναι το κριτήριο της επιλογής με βάση το οποίο κατηγοριοποιούνται οι ανάγκες των πολιτών σε παροχές ειδών και υπηρεσιών. Σύμφωνα με τα ανωτέρω διακρίνουμε τρεις κατηγορίες ενεργειών της Κοινωνικής Πρόνοιας:

- α) οι ενέργειες που προστατεύουν άτομα ή ομάδες ατόμων που τελούν σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης
- β) οι ενέργειες που αφορούν ενδεείς πολίτες και πολίτες χωρίς κανένα εισόδημα και
- γ) οι ενέργειες που αναφέρονται στην χορήγηση επιδομάτων, υπηρεσιών και ειδών¹⁰.

Περαιτέρω ο θεσμός της κοινωνικής πρόνοιας διακρίνεται σε τρεις τομείς:

- α) στον δημόσιο ο οποίος λειτουργεί με βάση την κρατική χρηματοδότηση
- β) στον ιδιωτικό ο οποίος λειτουργεί με βάση την ιδιωτική πρωτοβουλία δηλ. σε διάφορα φιλανθρωπικά ιδρύματα, ευεργέτες και σωματεία και
- γ) στον εθελοντικό ο οποίος λειτουργεί με βάση την εθελοντική προσφορά ιδιωτών¹¹.

Συνοψίζοντας τα ανωτέρω παρατηρούμε ότι η κοινωνική προστασία αποτελεί ένα ευρύ θεσμικό κοινωνικό πλαίσιο το οποίο καλύπτει όλους τους πολίτες παρέχοντας την ανάλογη προστασία σ' αυτούς αφού προηγουμένως έχει εντοπίσει τις αντίστοιχες κοινωνικές ανάγκες τους.

Ενώ η Κοινωνική Πολιτική αποτελεί τον μηχανισμό ενεργοποίησής της και περιλαμβάνει τα αναγκαία μέτρα για την ανακούφιση των πολιτών, η δε κοινωνική πρόνοια είναι το σύστημα που υλοποιεί τις κάθε είδους παροχές προς τους πολίτες¹².

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

1. Α. Ματθαίου. Αλληλεπίδραση κανόνων δικαίου κοινωνικής ασφάλισης και πρόνοιας. Αθήνα 1996, σελ. 36 & επ.
Μ. Πετμετζίδου-Τσουλουβή. Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική πολιτική. Αθήνα, 1992, σελ. 41 & επ.
Ρ. Flora, Α. Heidenheimer. The historical care and changing boundaries of the Welfare State στον τόμο: Ρ. Flora, Α. Heidenheimer. The Development of Welfare State in Europe and America 1982 σελ. 50 & επ.
Esping-Andersen C. Three Worlds of Welfare Capitalism 1990 σελ. 18 & επ.
C. Offe, Some contradictions of the modern Welfare State στον τόμο του ίδιου Contradictions of the Welfare State 1984 σελ. 250 & επ.
2. Π. Σταθόπουλου. Κοινωνική Πρόνοια. Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1996, σελ. 35 & επ.
Ξ. Κοντιάδη. Συνταγματικές εγγυήσεις και θεσμική οργάνωση του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας. Εκδόσεις Σάκουλα, Αθήνα 2004, σελ. 37 και επ.
3. Ξ. Κοντιάδη – Γ. Αμίτση. Η εφαρμογή του Κοινοτικού Χάρτη των θεμελιωδών Κοινωνικών Δικαιωμάτων στο Ελληνικό Κοινωνικό Δίκαιο. Δικαιώματα του Ανθρώπου. Εκδόσεις Σάκουλα, Αθήνα 1999, σελ. 49 & επ.
Κ. Κρεμαλή. Δίκαιο Κοινωνικών Ασφαλίσεων. Εκδόσεις Σάκουλα, Αθήνα 1985, σελ. 22 & επ.
Α. Στεργίου. Η Συνταγματική Κατοχύρωση της Κοινωνικής Ασφάλισης. Εκδόσεις Σάκουλα, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 18 & επ.
Α. Στεργίου. Κοινωνική Ασφάλιση χωρίς εγγυήσεις. Εκδόσεις Σάκουλα, Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 36 & επ.
Γ. Αμίτση. Αρχές οργάνωσης και λειτουργίας του Συστήματος Κοινωνικής Πρόνοιας. Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2001, σελ. 39 & επ.
4. Ε. Θωμόπουλου. Η Ιστορία της Κοινωνικής Προστασίας από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα. Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1977, σελ. 10 & επ.
5. Ε. Θωμόπουλου. (4) σελ. 10-11.
6. Σ. Βουτυρά. Κοινωνική Πολιτική Τ.Α. Εκδόσεις Αναστασίου, Αθήνα 1980, σελ. 38 & επ.
Β. Γεωργιάδη. Νέα ένδεια και αρωγή. Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1992, σελ. 20 & επ.
Ε. Θωμόπουλου. Το Κράτος Πρόνοιας. Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1990, σελ. 16 & επ.
Ξ. Κοντιάδη. Η Κοινωνική Διοίκηση στην Ελλάδα. Εκδόσεις Σάκουλα, Αθήνα 1997, σελ. 39 & επ.
Ι. Κουκιάδη. Κοινωνική Πολιτική και Κοινωνική Νομοθεσία. Εκδόσεις Σάκουλα, Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 50 & επ.
Γ. Κατρούγκαλου. Νομική και Πολιτική σημασία της αναθεώρησης του άρθρου 25 του Συντάγματος «Δικαιώματα του Ανθρώπου», τ. 10. Αθήνα 2001, σελ. 458 & επ.
7. Ε. Θωμόπουλου. (4) σελ. 13-14.
8. Β. Βογιατζή. Κοινωνική Πολιτική. Εκδόσεις Σάκουλα. Θεσσαλονίκη 1978, σελ. 172-174.
9. Γ. Αμίτση. (3) σελ. 40.

10. Γ. Αμίτση. (3) σελ. 40-41.
11. Β. Βογιατζή. (8) σελ. 174 & επ.
  - Α. Κατσέλη-Θ. Πελαγίδη. Για μια Ευρώπη των Κοινωνικών Δικαιωμάτων. Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1998, σελ. 31 & επ.
  - Γ. Μάρδα. Το Σύγχρονο Κοινωνικό Κράτος. Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 1998, σελ. 40 & επ.
  - Ξ. Κοντιάδη. Κράτος Πρόνοιας και Κοινωνικά δικαιώματα. Εκδόσεις Σάκκουλα. Αθήνα 1997, σελ. 56 & επ.
12. Μ. Ραφαήλ. Κοινωνική Προστασία και Κοινωνική Διοίκηση. Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2001, σελ. 50 & επ.
  - R. Pinker. Social Policy: Present Trends and Developments. Public Lecture Pantion University, Athens 1995.
  - R. Moroney. Families Social Services and Social Policy: the Issue of Shared Responsibility National Institute of Mental Health, Rockville Md. 1980.
  - A. Pascal "New Departures in Social Services". Social Welfare Forum Columbia University Press, 1969.
  - F. Williams. Social Policy: A Critical Introduction Policy. Press Cambridge 1989.
  - B. Wooten. Social Science and Social Pathology. N. York 1959.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΣΕ ΑΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ

1. Η Κοινωνική Προστασία στο Κράτος του Ισραήλ

Αρχικά παρατηρούμε ότι η παροχή βοήθειας στους φτωχούς και αδύνατους πολίτες είναι ο βασικός σκοπός της Ιουδαϊκής θρησκείας και των προφητών αυτής¹. Η Νομοθεσία της παλαιάς διαθήκης η οποία κατά βάση έχει θεοκρατικό χαρακτήρα² αποβλέπει στην θέσπιση ενός θεσμού κοινωνικής προστασίας για την παροχή βοήθειας σε όλους τους πολίτες οι οποίοι τελούν σε κατάσταση ένδειας.

Έτσι τέσσερις είναι οι θεμελιώδεις αρχές της Παλαιάς Διαθήκης:

- α) ότι η γη ανήκει στον θεό και παραχωρείται στους γεωργούς μόνο για εκμετάλλευση
- β) ότι ο θεός προστατεύει όλους τους φτωχούς και αδύνατους πολίτες. Η αρχή αυτή φανερώνει ότι το κράτος με την καθοδήγηση του θεού οφείλει να λαμβάνει μέτρα ενίσχυσης των πολιτών εκείνων που έχουν ανάγκη για επιβίωση
- γ) ότι η εντολή «να αγαπάς τον πλησίον σου όπως τον εαυτόν σου» πρόκειται για μια βασική αρχή της κοινωνικής αλληλεγγύης αφού αυτή αποτέλεσε την βάση για την ανάπτυξη του θεσμού της κοινωνικής πρόνοιας και
- δ) όλοι οι πολίτες του Κράτους του Ισραήλ είναι ίσοι ενώπιον του Νόμου. Πρόκειται για την βασική αρχή της ισότητας.

Η παρεχόμενη βοήθεια στους φτωχούς απο το Κράτος ακολουθεί την εξής σειρά:

- α) προηγούνται οι χήρες οι οποίες θεωρούνται ως έχουσες τη μεγαλύτερη ανάγκη
- β) έπονται τα ορφανά παιδιά και
- γ) ακολουθούν οι ξένοι πολίτες.

Όπως τονίσαμε ανωτέρω οι φτωχοί και αδύνατοι πολίτες του Κράτους του Ισραήλ ετύγχαναν βοήθειας από αυτό με βάση το Νόμο της Παλαιάς Διαθή-

κης. Τα έσοδα για την συγκρότηση της βοήθειας αυτής προέρχονταν από ένα ειδικό φόρο που είχε επιβάλει το Κράτος για τους φτωχούς πολίτες και ήταν σε είδος όπως π.χ. σιτάρι, σταφύλια, όσπρια. Παράλληλα είχαν θεσμοθετηθεί δικαιώματα υπέρ των φτωχών τα οποία δεν διέφεραν από εκείνα των πλουσίων³.

Εδώ θα πρέπει να τονισθεί ότι οι φτωχοί δεν συγκροτούσαν ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα, αλλά αντίθετα το Κράτος τους αντιμετώπιζε ως μεμονωμένους πολίτες. Αυτός άλλωστε ήταν και ο λόγος που οι φτωχοί χαρακτηρίζονταν ως μία παραμελημένη και καταφρονημένη ομάδα πολιτών⁴.

Όμως το Κράτος του Ισραήλ στην προσπάθειά του να αμβλύνει το κοινωνικό πρόβλημα των φτωχών και αδύναμων πολιτών, πέραν των ανωτέρω είχε λάβει συγκεκριμένα μέτρα υπέρ αυτών όπως:

- α) ο δανειστής δεν επιτρέπονταν να απαιτήσει και να λάβει από τον δανεισθέντα φτωχό τον μανδύα του, ούτε και από την χήρα το ιμάτιό της, διότι και τα δύο αυτά είδη ήταν απολύτως αναγκαία για την επιβίωσή τους, αλλά και κάθε άλλο χρήσιμο οικιακό είδος του δανεισθέντα.
- β) Απαγόρευση του δανειστή να εισέρχεται στην οικία του δανεισθέντα.
- γ) Οι φτωχοί επιτρέπονταν να λαμβάνουν την εσοδεία των κτημάτων του έβδομου έτους της αφέσεως καθώς και τα υπολείματα των καρπών των καλλιεργειών.
- δ) Η συμμετοχή των φτωχών στην διανομή υλικών προερχόμενων από διάφορες προσφορές πολιτών κοινωνικού χαρακτήρα, μεταξύ δε των προσφερόντων ήταν και οι φτωχοί.
- ε) Η συμμετοχή των φτωχών στην διανομή δώρων προερχόμενων από γάμους και κηδείες και ποσών προερχόμενων από πρόστιμα πολιτών λόγω παραβάσεως του Νόμου.
- στ) Η ρύθμιση εργασιακών θεμάτων των πολιτών περί πληρωμής μισθού, περί αργίας του Σαββάτου, περί προθεσμίας καταγγελίας της σύμβασης.
- ζ) Η ρύθμιση θεμάτων που αφορούσαν τους δούλους περί αναστολής καταβολής χρεών, περί απελευθέρωσης εβραϊκής δούλης, καθώς και αυτής που όφειλε χρηματικό ποσό, περί προστασίας του δούλου από βιαιοπραγίες του κυρίου του, περί απαγορεύσεως εμπορίας δούλου ή δούλης, περί χορηγήσεως ασύλου σε αυτούς, καθώς και η μη χρησιμοποίηση εβραίου ως δούλου. Και
- η) Οι ξένοι πολίτες απολάμβαναν όλα τα δικαιώματα των εβραίων πολιτών⁵.

Με την παράθεση των ανωτέρω κοινωνικών μέτρων, παρατηρούμε ότι το Κράτος του Ισραήλ είχε λάβει ειδική πρόνοια για τους φτωχούς και αδυνάτους πολίτες προστατεύοντας αυτούς με κάθε τρόπο. Επρόκειτο για την θέσπιση ενός πλαισίου κοινωνικής προστασίας⁶.

Παράλληλα είχαν παραχωρηθεί τα ίδια δικαιώματα στην γυναίκα όπως και στον άνδρα. Όσον αφορά την προστασία της δημόσιας υγείας το κράτος είχε λάβει ειδική μέριμνα τόσο για την πρόληψη και θεραπεία των διάφορων ασθενειών, όσο και για την διατροφή.

Αυτά ήταν:

- Οι ιερείς είχαν αναλάβει το έργο της παρακολούθησης των ασθενών οι οποίοι νοσούσαν από μεταδοτικά νοσήματα. Σε περίπτωση που ένας ασθενής νοσούσε σοβαρά, τότε τον έθεταν σε απομόνωση για την αποτροπή του κινδύνου μετάδοσης της νόσου και μάλιστα μέχρι της πλήρους αποθεραπείας του.
- Απαγορευόταν η βρώση ορισμένων ζώων, ψαριών, πτηνών και ερπετών.
- Η καθιέρωση της αργίας του Σαββάτου, αφού η ανάπαυση του σώματος συνέβαλε στην προστασία της υγείας του ατόμου.

Οι ανωτέρω διατάξεις της Παλαιάς Διαθήκης κοινωνικού χαρακτήρα αποτελούσαν το θεσμικό πλαίσιο της παροχής κοινωνικής προστασίας στους πολίτες του Ισραήλ⁷. Επίσης οι αρχαίοι σημιτικοί λαοί σχετικά με το θέμα της προστασίας της δημόσιας υγείας έδιναν ιδιαίτερη βαρύτητα στα ζώα, διότι πίστευαν ότι αυτά ήταν φορείς μετάδοσης της νόσου π.χ. στον ποντικό και όχι στον άνθρωπο ο οποίος είχε μολυνθεί από τη νόσο⁸.

2. Η Κοινωνική Προστασία στην Αρχαία Αίγυπτο

Στην αρχαία Αίγυπτο η κοινωνία ήταν διηρημένη σε δυο μεγάλες τάξεις. Η πρώτη αφορούσε τους πολεμιστές με αρχηγό τον Βασιλέα και η δεύτερη τάξη περιελάμβανε τους φτωχούς αγρότες. Με την πάροδο του χρόνου η τάξη των πολεμιστών αντικαταστάθηκε από τον συγκροτηθέντα εν τω μεταξύ έμμιστο τακτικό στρατό. Την ίδια περίοδο διαπιστώνουμε ότι η τάξη των φτωχών και αδυνάτων πολιτών ετύγχανε μιας απαράδεκτης και βάνανυσης μεταχείρισης από μέρους της κυβερνώσας τάξης. Όμως αυτού του είδους οι συμπεριφορές, η καταπίεση και οι διαχωρισμοί των πολιτών οδηγούσαν πολλές φορές σε κοινωνικές συγκρούσεις με απρόβλεπτες εξελίξεις. Πάντως στις περισσότερες των περιπτώσεων αυτών έχουμε την άμεση εκδήλωση του ενδιαφέροντος των κυβερνώντων με την λήψη θετικών μέτρων υπέρ των φτωχών και αδυνάτων⁹. Παράλληλα διαπιστώνουμε την λήψη μέτρων κοινωνικής προστασίας για τις οικογένειες θυμάτων και τα οποία συνίστανται στην χορήγηση διάφορων βοήθημάτων.

Επίσης ο τομέας της εκπαίδευσης των πολιτών παρουσιάζει την περίοδο αυτή αξιόλογη δραστηριότητα. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα υλοποιούνταν μέσα στους ναούς από τους ιερείς και αφορούσε κυρίως βασικά θέματα όπως η

γραφή, η ανάγνωση, αλλά και άλλα μαθήματα με εμπορική κατεύθυνση. Όσον αφορά την Ιατρική Επιστήμη αυτή ήταν αρκετά εξελιγμένη ενώ στους φτωχούς και αδυνατούς οι ιατρικές υπηρεσίες παρέχονταν δωρεάν¹⁰. Όσον αφορά την θεότητα η οποία προστάτευε την Ιατρική, διαπιστώνουμε ότι όπως προκύπτει από διάφορες μαρτυρίες και στοιχεία αρκετοί είναι εκείνοι που διεκδικούν τον τίτλο αυτό. Όμως ως κυριότερος όλων αναφέρεται «ο θεός Ιμούθης υιός της Φθα». Περί της ιδιότητας αυτού οι πληροφορίες είναι συγκεχυμένες. Άλλοι υποστηρίζουν ότι αυτός ήταν κατά πάσα πιθανότητα μονάρχης, ενώ άλλοι βεβαιώνουν ότι ήταν ιερέας με εξειδίκευση στα θέματα της Ιατρικής Επιστήμης. Παράλληλα παρατηρούμε ότι ένας μεγάλος αριθμός ναών και άλλων μνημείων της εποχής του φέρουν το όνομά του. Όμως η πόλη όπου ιδιαιτέρως λατρεύτηκε και η Μέμφιδα, στην οποία είχαν ανεγερθεί προς τιμήν του αρκετά μνημεία. Αρχικά λατρεύτηκε ως ημίθεος όπως και ο Ασκληπιός και μάλιστα λίγο μετά τον θάνατό του. Όμως η απόλυτη λατρεία του ως θεού έγινε το έτος 525 π.Χ.¹¹

Οι αρμόδιες αρχές του Αιγυπτιακού κράτους στον τομέα της υγιεινής είχαν λάβει κατά καιρούς σημαντικά μέτρα και ιδίως με την θέσπιση υγειονομικού κανονισμού για την αυστηρή τήρηση της ατομικής υγιεινής στην οποία άλλωστε οι αρχές έδιναν ιδιαίτερη σημασία για την πρόληψη διαφόρων μεταδοτικών νοσημάτων¹².

Όσον αφορά την άσκηση της Ιατρικής αυτή γίνονταν σύμφωνα με τις διατάξεις ειδικών κανονισμών. Μάλιστα οι Αιγύπτιοι διατηρούσαν την φήμη κατά πολλούς του «*αρίστου Ιατρού*»¹³. Παράλληλα ο Όμηρος υποστηρίζει την άποψη ότι «*η Αίγυπτος είναι χώρα με εύφορα και πλούσια χωράφια τα οποία βγάζουν πολλά βότανα και έχει γιατρούς με μοναδικές γνώσεις σε όλο τον κόσμο*»¹⁴. Σύμφωνα με τις διατάξεις «*της Ιερής Βίβλου*» είχε θεσπισθεί στην Αίγυπτο η Ιατρική Ευθύνη. Έτσι εάν ο Ιατρός ενεργούσε με βάση τους κανόνες της Ιατρικής Επιστήμης που περιλαμβάνονταν σε αυτήν για την διάσωση του ασθενή του και αυτός τελικά πέθαινε, ο ιατρός δεν είχε τότε καμμία ευθύνη. Αντίθετα εάν αυτός ενεργούσε κατά παράβαση των ανωτέρω τότε του αποδίδονταν **ευθύνη και καταδικάζονταν σε θάνατο**, ανεξάρτητα του αποτελέσματος των ενεργειών του¹⁵.

3. Το Κράτος των Σουμέριων

Σύμφωνα με διάφορα ευρήματα ερευνητών ο λαός των Σουμέριων είχε τον σπουδαιότερο πολιτισμό. Η κοινωνία τους διακρίνονταν σε τρεις τάξεις:

α) Στην τάξη των πλουσίων την οποία αποτελούσαν οι ευγενείς, οι άρχοντες και οι διάφοροι αξιωματούχοι.

β) Στην τάξη των φτωχών η οποία περιελάμβανε την μεγάλη μάζα των γεωργών, τεχνιτών και εμπόρων¹⁶.

γ) Στην μεσαία τάξη στην οποία ανήκουν οι γιατροί και οι σοφοί.

Στο Κράτος λειτουργούσαν ορισμένοι κοινωνικοί θεσμοί μεταξύ των οποίων ήταν ο θεσμός της υιοθεσίας που λειτουργούσε με βάση τις διατάξεις της νομοθεσίας καθώς και το δικαίωμα της κληρονομιάς. Επίσης ο θεσμός της δουλείας που ήταν αρκετά διαδεδομένος με πολύ μεγάλο αριθμό δούλων¹⁷. Η χώρα διέθετε επίσης εκπαιδευτικό σύστημα όμοιο εκείνου της Αιγύπτου το οποίο λειτουργούσαν οι ιερείς εντός των ναών και βασικά τμήματα του οποίου ήταν η γραφή, η ανάγνωση και η αριθμητική.

Παράλληλα και η Ιατρική Επιστήμη παρουσιάζει αξιόλογη ανάπτυξη την οποίαν ασκεί μεγάλος αριθμός ιατρών οι οποίοι διέθεταν σημαντικές επιστημονικές γνώσεις. Όσον αφορά τις διάφορες ασθένειες επικρατούσε η άποψη ότι αυτές οφειλόνταν σε κάποιο κακό πνεύμα το οποίο προκειμένου να απομακρυνθεί έπρεπε να γίνουν διάφορες τελετές με προσευχές και μάγια¹⁸.

4. Η Κοινωνική Νομοθεσία των Βαβυλωνίων

Με την ανάπτυξη των πρώτων κοινωνιών και την δημιουργία διάφορων θρησκειών, διαπιστώνουμε την θέσπιση των πρώτων υποτυπωδών μέτρων κοινωνικής πρόνοιας να απορρέουν από ιερούς κώδικες ή άλλα θρησκευτικά κείμενα.

Μεταξύ λοιπόν των ιερών αυτών κειμένων εξέχουσα θέση έχει ο Ιερός Κώδικας του Βασιλέα της Βαβυλωνίας Hammurabi (1772-1750 π.Χ.) ο οποίος περιέχει διατάξεις κοινωνικού περιεχομένου¹⁹. Ο Κώδικας αυτός ανακαλύφθηκε στα Σούσα το έτος 1902 από τον J Μόργαν και αποτελείται από διακόσιες πενήντα διατάξεις²⁰.

Ο Κώδικας αυτός θεωρείται σύμφωνα με τις διάφορες μαρτυρίες δώρο θεού. Αυτό μάλιστα ενισχύεται και εκ του γεγονότος ότι στην μια πλευρά του όπου αναγράφεται ο τίτλος του Κώδικα υπάρχει η όψη του Βασιλέα του Hammurabi που λαμβάνει από τον θεό τους Νόμους. Περαιτέρω το εν λόγω νομοθέτημα μπορεί να θεωρηθεί ως ένα κείμενο κοινωνικού χαρακτήρα, εξαιτίας της πληθώρας των κοινωνικών διατάξεων που περιέχει.

Τα ειδικότερα κεφάλαια που περιέχει ο Κώδικας είναι:

- Τα Ατομικά Δικαιώματα
- Τα Εμπράγματα Δικαιώματα
- Το Εμπόριο, η Εργασία, η Οικογένεια και
- Τα Διάφορα Αδικήματα.

Οι διατάξεις του Κώδικα που αναφέρονται σε ζητήματα κοινωνικού περιεχομένου είναι οι εξής:

- α) Η διευθέτηση θεμάτων που αναφέρονται σε εργασιακά ζητήματα όπως η μισθοδοσία και οι συμβάσεις των εργαζομένων, οι τιμές προϊόντων και υπηρεσιών γενικά.
- β) Η διευθέτηση θεμάτων παροχής βοήθειας μικρής έκτασης υπό μορφή ασφαλιστικής κάλυψης για τις περιπτώσεις αποκατάστασης ζημιών εξαιτίας έκτακτων γεγονότων κατά τις μεταφορές προϊόντων π.χ. επιδρομές ληστών.
- γ) Η απαγόρευση αγοράς ακινήτου από τους στρατιωτικούς «*Επί ποινή ακυρότητας*».
- δ) Η απαγόρευση καταβολής τόκων δανεισμού από τους γεωργούς.
- ε) Η περιέλευση της προίκας της γυναίκας στα τέκνα αυτής.
- στ) Η αποκτηθείσα λόγω χρέους, της ιδιότητας του δούλου για τις γυναίκες και τα παιδιά, να ισχύει μόνο για τρία έτη και
- ζ) Η καταβολή χαμηλού μισθώματος από τους δούλους μετά τα τέσσερα έτη για την καλλιέργεια φοινίκων²¹.

Όσον αφορά την εξέλιξη της Ιατρικής Επιστήμης αυτή ήταν ραγδαία και μάλιστα οι ιατροί της Βαβυλωνίας είχαν αποκτήσει κατά τον Ηρόδοτο την φήμη «*του αρίστου ιατρού*» σε όλη την Ανατολή, ενώ υφίστανται μαρτυρίες ότι υπήρχαν και πολύ ιατροί με ειδικότητα, προσιτοί στους πολίτες στους οποίους πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους δωρεάν που ήταν είτε φτωχοί είτε οικονομικά αδύνατοι.

Όμως θα πρέπει να τονίσουμε ότι η Ιατρική Επιστήμη ήταν βαθειά επηρεασμένη από την θρησκεία της χώρας, ενώ οι πολίτες λάτρευαν αρκετές θεότητες ως προστάτες αυτής²². Επίσης την περίοδο αυτή γίνεται για πρώτη φορά λόγος περί της Ιατρικής Ευθύνης. Άλλωστε στο Κώδικα του Hammurabi υπήρχε σχετική διάταξη που ρύθμιζε το ζήτημα αυτό (άρθρο 218)²³. Έτσι σε περίπτωση που ο Ιατρός κατά την εφαρμογή της θεραπείας επί του ασθενή λόγω ιατρικού λάθους έβλαπτε αυτόν τότε του επιβάλλονταν η προβλεπόμενη από τον Κώδικα ποινή²⁴.

5. Η Κοινωνική Πολιτική του Κράτους των Ινδιών

Στην αρχαία Ινδία τα λαμβανόμενα κατά καιρούς μέτρα κοινωνικής πολιτικής υπέρ των φτωχών και των αδυνάτων από το Κράτος, ήταν αποτέλεσμα τόσο της κακής διαβίωσης όσο της κακομεταχείρισης και της βάναυσης εκμετάλλευσης που ετύγχαναν αυτοί από το κρατούν πολιτικό σύστημα και ιδίως

εξαιτίας των απαράδεκτων συνθηκών εργασίας των φτωχών εκ μέρους των πλουσίων.

Το βασικό στοιχείο που οδηγούσε το κράτος στην λήψη τέτοιων μέτρων, ήταν η διδασκαλία του Βούδα, η οποία τάσσονταν υπέρ των φτωχών και αδυνάτων.

Η διδασκαλία του Βούδα λόγω της σπουδαιότητας και της αποδοχής της εκ μέρους των πολιτών, αποτελούσε στην πραγματικότητα ένα κώδικα ηθικών αξιών και αρχών κοινωνικής πολιτικής και περιελάμβανε:

- α) Την αρχή της Ισότητας των πολιτών έναντι του Νόμου. Σύμφωνα με την αρχή αυτή όλοι οι πολίτες όλων των κατηγοριών πλούσιοι και φτωχοί, δυνατοί και ταπεινοί, μορφωμένοι και αγράμματοι, άρχοντες και υποτελείς κ.λπ. έχουν τα ίδια δικαιώματα βάσει του Νόμου.
  - β) Την αρχή της αδελφοσύνης όλων των ανθρώπων στηριζόμενη στους φυσικούς δεσμούς αυτών.
  - γ) Την αρχή του σεβασμού της προσωπικότητας του ατόμου.
  - δ) Την αρχή της ιδιοκτησίας του πολίτη.
  - ε) Την αρχή της προστασίας των ανίκανων μελών της οικογένειας.
- στ) Την αρχή της παροχής βοήθειας στους φτωχούς και αδύναμους πολίτες.

Πέραν των ανωτέρω κοινωνικών διατάξεων, στην αρχαία Ινδία υφίσταται και μια πλειάδα άλλων διατάξεων της Νομοθεσίας που αναφέρονται σε θέματα κοινωνικής πρόνοιας, εκπαίδευσης και Δημόσιας Υγιεινής. Ειδικότερα τα θέματα αυτά ήταν:

- α) Η παροχή εκπαίδευσης προς τους πολίτες η οποία είναι αρκετά επηρεασμένη από την διδασκαλία του Βούδα και περιέχει ανάγνωση, γραφή καθώς και διδασκαλία άλλων μαθημάτων.
- β) Την παροχή ποικιλόμορφης βοήθειας προς εκείνα τα άτομα της οικογένειας, τα οποία είναι ανίκανα να εργασθούν, από τα υγιή μέλη της²⁵.
- γ) Την παροχή προστασίας της δημόσιας υγείας με την εφαρμογή κανόνων της Ιατρικής Επιστήμης η οποία σημειωτέον είχε έντονη άνθηση και ήταν βαθειά επηρεασμένη από την θρησκεία. Παράλληλα διαπιστώνουμε ότι η εφαρμογή αυστηρών κανόνων της δημόσιας υγείας περιόρισε σημαντικά την εξάπλωση μεταδοτικών νόσων και συνέβαλε τα μέγιστα στην προστασία της υγείας των πολιτών²⁶.

6. Η Κοινωνική Προστασία στην Αρχαία Κίνα

Στην αρχαία Κίνα υπήρχε μεγάλος αριθμός φτωχών και οικονομικά αδύναμων πολιτών οι οποίοι ζούσαν με την παρεχόμενη από το Κράτος βοήθεια²⁷.

Πρόκειται εδώ για τον θεσμό της Κοινωνικής Προστασίας ο οποίος οφείλονται στην διδασκαλία δυο μεγάλων μορφών της Κίνας του Κομφούκιου και του Μενίκιου.

Η διδασκαλία του Κομφούκιου περιέχει τέσσερις βασικούς άξονες:

- α) η αναγκαία επιστροφή της ανθρωπότητας στις ρίζες των αρχών της ομοιότητας και της αγιότητας, προκειμένου οι άνθρωποι να παρέχουν στους ανήμπορους και φτωχούς συνανθρώπους τους ανεξαρτήτου ηλικίας, τα αναγκαία μέσα επιβίωσης
- β) να δοθούν οι δυνατότητες στους νέους να αναδείξουν τις ικανότητές των
- γ) να δημιουργηθούν οι αναγκαίες προϋποθέσεις για την εξασφάλιση εργασίας σε όλους εκείνους που επιθυμούν να εργασθούν και
- δ) οι άνθρωποι οφείλουν να συμπεριφέρονται με ευγένεια και καλοσύνη προς τις χήρες, τα ορφανά, τους ανάπηρους και τους μη έχοντας τέκνα.

Συνεπώς η διδασκαλία του Κομφούκιου είναι ένα είδος μανιφέστου που στρέφεται κατά της απαράδεκτης συμπεριφοράς των ολίγων πλουσίων κατά των πολλών φτωχών, οι οποίοι δεινοπαθούσαν εξαιτίας τους, προτείνοντας μέτρα για την αντιμετώπιση της κοινωνικής κρίσης.

Όσον αφορά την διδασκαλία του Μενίκιου, αυτή στρέφεται περισσότερο προς τα ανθρώπινα δικαιώματα έχοντας τρεις βασικές αρχές:

- α) Την αρχή της ισότητας των πολιτών
- β) Την αρχή της Οικονομικής Ελευθερίας και
- γ) Την αρχή της προσωπικής αξίας του ανθρώπου

Μια άλλη παράμετρος της κοινωνικής πολιτικής της αρχαίας Κίνας ήταν η Ιατρική Επιστήμη η οποία σημειωτέον ήταν μια πρακτική επιστήμη και δεν είχε παρουσιάσει την περίοδο αυτή καμμία αξιόλογη πρόοδο. Οι ιατροί παρέιχαν τις υπηρεσίες τους στους φτωχούς και αδυνάτους εντελώς δωρεάν. Ο τομέας της πρόληψης ήταν ανύπαρκτος ενώ οι εμβολιασμοί γίνονταν στον πληθυσμό κατά βούληση και όχι επί τη βάσει ενός οργανωμένου σχεδίου.

Αντίθετα, η Εκπαίδευση στους νέους παρέχεται με αμοιβή από ιδιώτες δασκάλους και περιλαμβάνει γραφή, ανάγνωση περικοπών της διδασκαλίας του Κομφούκιου και άλλα αξιόλογα μαθήματα. Στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα είδος Ιδιωτικής Εκπαίδευσης²⁸.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

1. Π. Σταθόπουλου. Κοινωνική Πρόνοια. Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2005, σελ. 117-118.
2. Κ. Πανουτσόπουλου. Κοινωνική Πρόνοια, Ιστορική εξέλιξη, Σύγχρονες Τάσεις. Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1984, σελ. 16 & επ.

3. Ε. Θωμόπουλου. Η Ιστορία της Κοινωνικής Προστασίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα. Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1977, σελ. 28-29.
4. Δ. Καϊμάκη. Οι θεσμοί της Παλαιάς Διαθήκης. Εκδόσεις Simbo, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 139.
5. Ε. Θωμόπουλου. (3) σελ. 31-33.
6. Αγία Γραφή Δευτερονόμιο.
Ι. Αγαπίδη. Το Αρχαίο Εβραϊκό Δίκαιο. Θεσσαλονίκη 1960, σελ. 22-28.
7. Ε. Θωμόπουλου. (3) σελ. 28-35.
8. Arth. Castiglioni. Ιστορία της Ιατρικής Μετ. Αθανάσaiνας. Αθήνα 1961, σελ. 80.
9. Ε. Θωμόπουλου. (3) σελ. 20.
10. Ι. Παπαστάθη. Νομική και κοινωνική αντίληψη για την θέση των ΑΜΕΑ. Εκδόσεις Δημοπούλου Μ, Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 9.
11. Arth. Castiglioni. (8) σελ. 57 & επ.
12. Alfred Kahn. Social Policy of Social Services, Random House, N. York 1973.
R. Pinker. Social Theory and Social Policy. Heinemann, Educational, Books, London, 1971.
13. Arth. Castiglioni. (8) σελ. 70.
14. Ομήρου Οδύσσεια. Μετ. Δ. Μαρωνίτη, Α' Τόμος, Ραψ. δ., Αθήνα 1999, σελ. 186-260.
15. Σ. Κότσιανου. Ιατρική Ευθύνη, Θεσσαλονίκη 1977, σελ. 10.
16. Ε. Θωμόπουλου. (3) σελ. 19.
17. Ι. Παπαστάθη. (10) σελ. 8.
18. Ε. Θωμόπουλου. (3) σελ. 19.
19. Π. Σταθόπουλου. (1) σελ. 117-118.
20. W. Dygrant. Παγκόσμια Ιστορία Πολιτισμού. 1958, σελ. 237 & επ.
W. Eilers. Die Gesetzesstelle Hammurabi. Leipzig, 1932.
21. Ε. Θωμόπουλου. (3) σελ. 17-18.
22. Arth. Castiglioni. (8) σελ. 52-53.
23. Γρηγ. Κάτσα. Ιατρική Δεοντολογία. Αθήνα 1940, σελ. 153 & επ.
Αρ. Κούζα. Ιστορία της Ιατρικής. Αθήνα 1929, σελ. 90 & επ.
Στ. Κότσιανου. Ιατρική Ευθύνη. Θεσσαλονίκη 1977, σελ. 10.
24. Σ. Ζερβού. Ιστορία της Ιατρικής. Αθήνα 1914, σελ. 7 & επ.
25. Ε. Θωμόπουλου. (3) σελ. 22-23.
26. S. Kamerman and A. Kahn. Social Services in the United States: Policies and Programs, Temple University Press, Philadelphia 1976.
ΑΗ. Maslow. Motivation and Personality Harper. N. York 1954.
27. Ν. Φωτήλα. Κοινωνική Πολιτική. Αθήνα 1937, σελ. 380 & επ.
Ι. Ζάρρα. Διεθνής Κοινωνική Πολιτική. Περιοδικό Επιθεώρηση Εργασίας - Σκοποί 1966.
28. Ε. Θωμόπουλου. (3) σελ. 24-25.

